

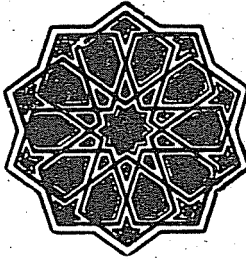
ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

CİLT : XXXVIII

ÇUVAŞLARIN DİNİ*

Andras Rona -TAS

Çeviren: Durmuş ARIK**

Yaklaşık ikimilyon Çuvaş halkı Rusya Federasyonuna bağlı Çuvaşistan, Tataristan ve Başkırdistan Özerk Cumhuriyetlerinde yerleşmiştir. Çuvaşlar, geleneksel yerli dinlerini farklı derecelerde etkilemiş olan İslam'la ve Hristiyanlık'la uzun bir tarihi ilişki içinde bulunmuştur.

M.Ö. İlk birkaç yüzyılda Türk dil ailesi iki gruba ayrılmıştır: İlk gruba Türkiye'de konuşulan Türkçe ve (eski) Sovyetler Birliği'nde, Polonya'da, İran'da, Afganistan'da ve Çin'de konuşulan Türk lehçeleri dahil olmuştur. İkinci grup ise, Orta Çağlarda sönmeye yüzütutana kadar Bulgar ve Hazar lehçeleri ki, şimdiki haliyle Çuvaşça olmuştur. Bu nedenle Çuvaş dili ve Çuvaş halkı günümüzde, eski Türk dini hakkında bilimlerin çoğunu, yeniden değerlendirmek için anahtar rolü oynar.

VII. yüzyılda Çuvaşlar güneyden orta İdil (Volga) bölgesine hareket etmişler, orada Hazar idaresine giren İdil Bulgar Devleti'nin önemli kısmını oluşturmuşlardır. Horezm bölgesinden gelen tédricî İslamlaşma süreci, İdil Bulgar Hükümdarlarını 922'de, Bağdattaki Halifenin dînî otoritesini kabul etmeye sevk etmiştir. İdil Bulgar Devleti Moğol İstilasına (1236) kadar gelişmiştir. Çuvaşlar bu dönemde Orta İdil'in sağ sahilindeki ormanlık bölgelerde sığınacak bir yer bulmuşlar ve belli dereceye kadar özerklik elde etmişlerdir. Bununla birlikte Kazan bölgesinin Kıpçakları Çuvaşlar arasında İslam'ı yaymaya çalışmışlardır. XVI. yüzyılın ortalarına doğru Çuvaş bölgesine Rus kolonisi ulaşmıştır. Ruslar Kazan'ı işgal ettikten sonra, İdil ve Ural arasındaki topraklara gitmek suretiyle dinlerini değiştirmekten kaçınmaya çalışan Çuvaşlar'ı, Hristiyanlaştırma çabalarına başlamışlardır. XVIII. yüzyılda Ruslar'a karşı, Müslüman Tatarlar'ın ve Başkırtlar'ın gerçekleştirdiği başarısız birkaç ayaklanmaya Çuvaşlar da katılmıştır. 1860'larda çok sayıda Çuvaş İslam'ı kabul etmeye yönelmiş, fakat onların bu yöndeki gayretleri Ruslar'ın çeşitli faaliyetleri neticesinde engellenmiştir. Ruslar'ın engellemeleri, Kitab-ı Mukad-

* Andras Rona-Tas, "Chuvash Religion", "The Encyclopedia of Religion, Ed. Mircea Eliade, New York 1987, C. III, s. 495-498.

** Dinler Tarihi Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi.

des'i ve Rus Ortodoks din kitaplarını Çuvaş diline çevirme ve tamamıyla dini yapılanma programları uygulayan, Çuvaşlar'a yönelik özel okullar açılması şeklinde olmuştur. XIX. yüzyılın sonuna kadar Çuvaşlar arasında elliden fazla bu tür okul açılmıştır. Birçok Çuvaşın sonuçta din değiştirmiş olmasına rağmen, yerli gelenekler, bazı Hıristiyan ve İslamî unsurlarla karışarak, XX. yüzyıla kadar varlığını sürdürmüştür.

Çuvaş halk dini, önemli miktarda İslamî etkileşimin yer aldığı ve yüzeysel olmasına rağmen belli ölçüde, Rus ortodoks Hıristiyanlığının etkisinin bulunduğu, geleneksel unsurları ihtiva etmektedir. Geleneksel dinin özünde, *"Eski Türk Dini"* nin özellikleri korunmaktadır.

Çuvaş panteonunun merkezinde "Tra" yer almaktadır. Bu isim eski Türkçe'de ilahlığı ifade eden "Tangri" (Tengri) sözünden türemiş Çuvaşça bir kelimedir. "Tura" adı Müslüman ve Hıristiyan Çuvaşlar tarafından Tanrı'yı ifade için kullanılmaktadır. Kitab-ı Mukaddes'in Çuvaşça'ya yapılan çevirilerinde de Tanrı'yı ifade için bu kelime (Tura) kullanılmıştır. Eski Türkçe isim olan Tangri Türkler arasında hem "Tanrı"yı hem de "gökyüzünü" ifade etmiştir. Bunlardan ikinci mana Çuvaşça'da artık yaygın olarak kullanılmamaktadır. Bu adın ilk dönemlerde gökyüzünü ifade etmek için kullanılması anlaşılabilir olmakla beraber, artık onun doğrudan "göğü" ifade etmemesi Çuvaş inanışlarının, İslam ve Hıristiyanlığın etkisiyle şekil değiştirmiş olma özelliğiyle izah edilebilmektedir. Çuvaşlar arasında bu kavramın ikinci anlamı ile hala sınırlı ölçüde de olsa karşılaşmaktadır; mesela "gökgürlemesi" Çuvaşçada *"Tura asatat"* deyimiyile ifade edilmektedir. Bu kelimedeki "asa" orijinal anlam olarak "baba, büyükbaba, Tanrı baba, gökgürlemesi" gibi anlamları taşımaktadır. Hıristiyanlık ve İslam'la ilişki kurulmadan önce Tangri gibi "Tura" da yaratıcı, -Suratakan- olarak nitelendirilmektedir.

Çuvaş hekimi ve din adamı *"yumsa"* şeklinde isimlendirilir. Yumsalar erkek veya kadın olabilir. Yumsalar farklı tipteki hastalıkları iyileştirir, özel ayinleri icra eder, kaybolan veya çalınan hayvanların izini bulur, düğün törenlerine katılır ve doğum esnasında yardımcı olurlar. Bazı araştırmacılar yumsaları şamanlar olarak belirlemektedir, fakat bu hipotez kabul edilemez niteliktedir. Çünkü yumsaların özellikleri, şamanların göze çarpan trans haline geçmek, başka dünyalara yolculuk etmek, özel bir elbise giymek ve kutsal davul kullanmak gibi... özellikleri ile uyuşmamaktadır. Buna ilave olarak eğer *"yumsa"* gerçekten şaman olarak belirlenecek olsaydı, etimolojik olarak bu terimin kendisinin Türkçe *"kam"*, (şaman) kelimesiyle belirlenmesi gerekirdi. Szalontaj Dimitrieva bu belirlenmenin zorluklarına işaret etmekte ve Moğolca'da *"domci"* (büyücü, tedavi edici insan) kelimesine benzeyen eski Türkçe *"yumci"* şeklinde izi olan, Tatarca bir terim olabileceğini belirtmektedir. Başka önemli bir Çuvaş figürü, farklı bir büyücü tipi, *"tuhatmas"*tır. Şüphesiz tuhatmas kavramı ve *"tuhatmas"*ların rolü ödünç alınmıştır. Bu kelimenin yapı ba-

kımından Arapça “dua” kelimesi ile benzerlik taşıdığı görülmektedir. Çuvaşça “tuha tu” -veya “tuhat”- kelimesi “büyülemek veya sihir yapmak” fiillerini ifade eder ki, bu durumda tuhatmaslar büyü yapan kişiler olarak ortaya çıkmaktadır. Bu terim dil yapısı (linguistik) bakımından incelendiğinde, belki de onun güney Başkırdistan’dan son zamanlarda ödünç alındığı görülecektir.

Eski Çuvaş Dini’nin bazı özellikleri yalnızca başka diğer kaynakların yardımıyla yeniden ele alınabilmektedir. Büyücünün diğer bir tip “böğüci” (eski Türkçe’de *bögüci*) Çuvaşlar arasında artık mevcut değildir, fakat büyük ihtimalla bu kelime, eski Çuvaş kültürünün bir parçasıdır. Bunun delili, büyücü (böğüci) kavramını ve büyücü rolünü, VI. yüzyıldan IX. yüzyıla kadar yakın ilişkide oldukları Çuvaşlardan almış ve muhafaza etmiş olan Macarlar’dan gelir.

Diğer etkiler Fin-Uygur Mari (Çeremis) halkı arasında görülebilmektedir. Onların “günah” için kullandıkları kelime (sulak) Çuvaşça “silakh”dan türemiştir. Hıristiyan Tatarlar ibadet için kullandıkları “kelau” kelimesini Orta Çuvaşlar’dan almışlardır. Çuvaşlar aynı zamanda diğer insanlarla ilişkilerinden bazı kelimeleri ödünç almışlardır. Onların insanlık için kullandıkları kelime (sin), Orta İran’dan “jan” (soul) kelimesinden alınmıştır. Daha sonra, aynı İran terim Yeni Farsî kelime olarak Çuvaşça’ya ikinci kez Tatar yoluyla “cun” şeklinde geçmiş ve “ruh” (soul) manasını korumuştur.

Sadece karşılaştırmalı dilbilimler (linguistic) değil aynı zamanda Çuvaş Halk uygulamaları da “geleneksel Çuvaş dini”ni ortaya koymada bir kaynak olarak hizmet etmektedir. Hasta bir kimseye “yumsa”nın yaptığı sihir dünyasının ortasında duran bir direği göstermekte ve güneş ve ayla birlikte gökyüzünü her iki yandan desteklemektedir. Gökyüzü için, göçebelerin çadırının (yurt) tavanına benzediği ve bu çadırın çatı kapağının ise bir halka ile kapalı olduğu söylenmektedir. Her ne kadar Çuvaşlar çadırlarında 700 yıldan daha fazla bir süre yaşamamışlarsa da bu, bir “yurt” tasvirine uymaktadır. Bunun yanında, yer altı dünyasının, erken dönem göçebe Çuvaşların stepleri olduğu söylenmiyor. Aksine, bu dünyanın dört tip ormandan ibaret olduğu söylenmektedir: Yapraklı ağaçlardan oluşan “kara orman”, “ladin (spruce) ormanı”, “kavak ormanı” ve “ardıç ormanı”. Bu nedenle Fin-Uygur kavimlerinin tipik “ormanlı dünya” imajı ile iç Asya’daki dört ana cihetli dünya kavramı arasında bir ilişki olduğu ileri sürülebilmektedir.

Bununla birlikte çağdaş Çuvaş halk dininin hâkim öğeleri, geleneksel Çuvaş dinine değil, İslam menşesine dayanmaktadır. Bazı yerlerde Çuvaş köylüleri “Harpan” adındaki bir varlığa tazim etmekte ve onlar, bu varlığa beyaz bir koç kurban sunmaktadırlar. Bu varlığın rolünün, en azından onun isminin İslamdaki Arapça “kurban” kelimesinden etkilendi-

ği düşünülmektedir. Koyunları koruyan ve kurtların efendisi, "Pihampar" olarak tazim edilmektedir. Bu isim Farsça "peygamber"den türemiştir. Çuvaşlar, Arapça "şeytan" kelimesinden türeyen "Şuytan" şeklinde isimlendirdikleri, kötü bir ruhu da tanımaktadırlar.

Çuvaşlar arasında bütün ruhların en çok saygı göreni "kiremet"tir. Kiremet, ölen kimsenin ruhudur. Bazı Çuvaş grupları bunu zayıf, kötü veya şiddetli bir hastalıktan ölen kimsenin ruhuna tahsis ederler. Kiremetlerin toprağın altında ikamet ettiği düşünülür, ayrıca bütün bölgelerin kendi kiremetleri olduğu kabul edilir. Birçok bölgede açık ormanlar, çayırlar, mezarlıklar, tepeler veya küçük nehirler kiremetler olarak tazim edilebilir; bu kelime Arapça aynı kökten gelen "keramat" kelimesiyle benzerlik taşımaktadır. Genellikle bu tür yerler tahta perde ile çevrilir ve burada toprak sürülmez veya dinî olmayan (seküler) amaçlar için kullanılmaz. Periyodik olarak bu alanlarda kurbanlar takdim edilir. Kuzey Çuvaşistan'ın bazı yerlerinde kiremetlerin ağaçlarda oturduğuna ve onların özel bekçilerinin (kiremet ketusi) bulunduğuna inanılır. Bütün bunlar kuzey Çuvaşistan'da göçebe olmayan orman kavimleri üzerinde göçebe çoban kavimlerinin etkisi olduğunu göstermektedir.

Çuvaşlar ölüm meleği tasavvurunu da İslam'dan almışlardır. O, hem Esrel (arapça Azrail) hem de Masar Puse (ruler of the cemetery- mezarlık hakimi) -Arapça mezar- olarak bilinir. Bununla birlikte ibadet esnasındaki merkezi yönelim Mekke'ye doğru değil, Türk geleneğinin devamı niteliğinde, Doğu'ya doğrudur. İbadet esnasında veya kurban sırasında Çuvaşlar Doğu'ya yönelir. Mezara konulan kimsenin başı Batı'ya konulmalıdır ki Doğu'ya doğru bakabilsin. Ölünün gözleri ve bazen burnu, ağzı ve kulakları küçük keten parçaları ile örtülür. İdil bölgesindeki ve Macaristan'daki kazılarda, IX. yüzyıla kadar gelen tarihte benzer ölü gömme adetleri görülmektedir. Son zamanlara kadar Çuvaşlar mezarlara para ve yiyecek bırakmışlar ve bazan da eyer, koşu takımı ve doğal olarak atın çeşitli uzuvlarını koymuşlardır. Bu uygulamalar, VIII. ve X. yüzyıllar arasında Macaristan ve Güney Rusya'da rastlanan ölü gömme adetlerinin izlerini taşıyor olabilir. Güney Çuvaşistan'ın bazı bölgelerinde cenaze tören yemeği ölümden sonra 7. haftanın Cuma gününe kadar verilmemektedir.

Kuzey Çuvaşistan'da cenaze törenlerinde masa ve sandalye arasına "köprü" olarak görev yapacak bir tahta yerleştirilir. Ölünün ruhu sandalyeden, köprü üzerinden masaya ve oradan da Tanrı'ya yolculuk etmelidir. Tören "Mezar Yeri Bayramı" olarak isimlendirilir ve bu törenin İslam veya erken İran dininden geçmiş veya türemiş olabileceği düşünülür. Çuvaş halk dinine iştirak eden değişik unsurlar çeşitli Çuvaş uygulamalarında açıkça yer almaktadır. Bu dinin pekçok yönü araştırmacılar tarafından sistematik olarak çalışmayı beklemektedir.